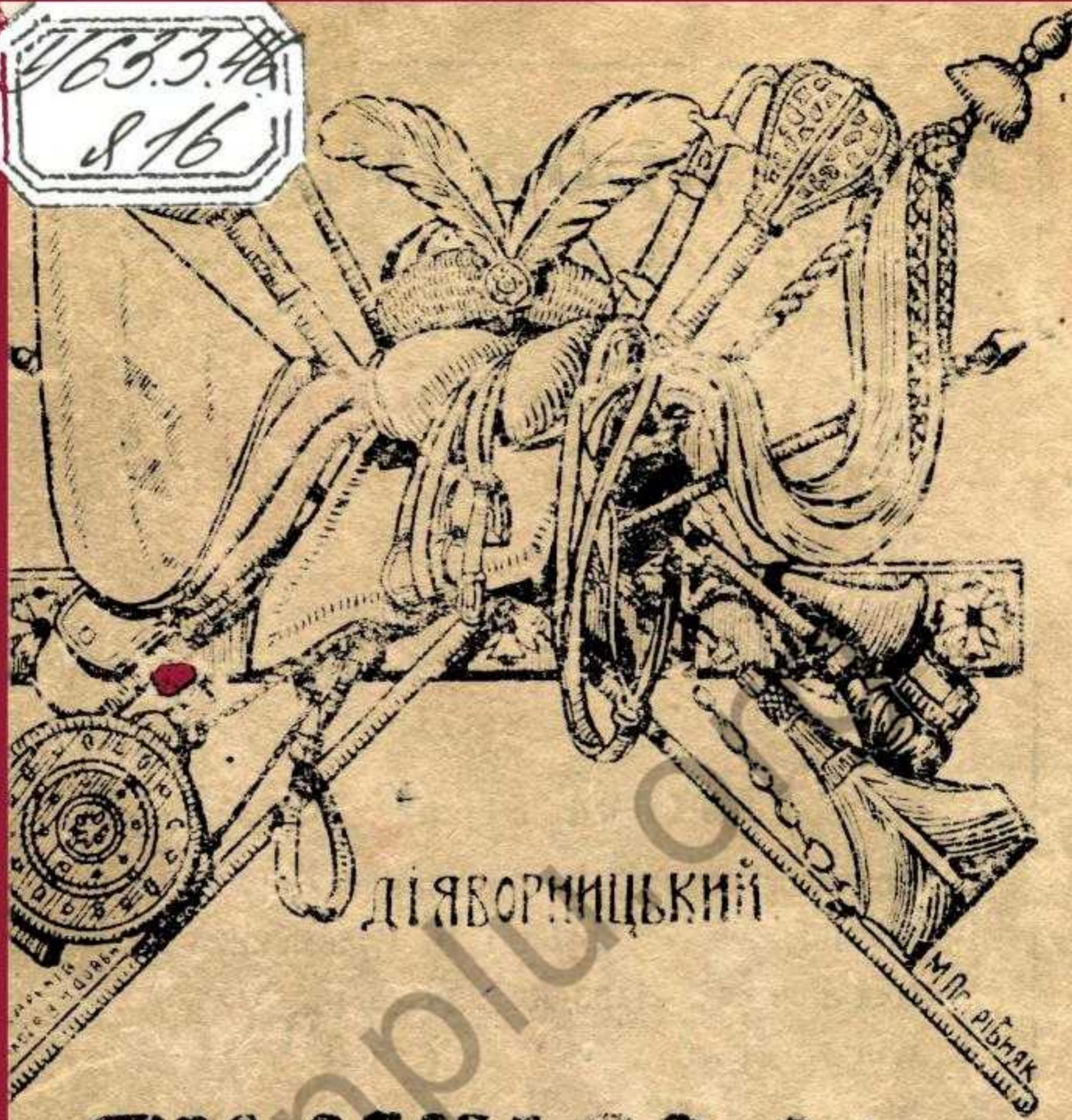

9633.40
816

ДЛЯВОРНИЦЬКИЙ

Мр. РІБНАК

ЯК ЖІЛО

СЛАВНЕ ЗАПРОЖСЬKE

НІЗОВЕ ВІЛСЬКО.

КАТЕРИНОСЛАВ

рукарня І. Віскан та І. Молдилевич, Феодосійська 9 Телефонъ 6-59

963,3.46

816

372602

687804

Ноинчүнчээ Д

8к чисто садыг

28.11.10 курч

22.06.11 багасалж

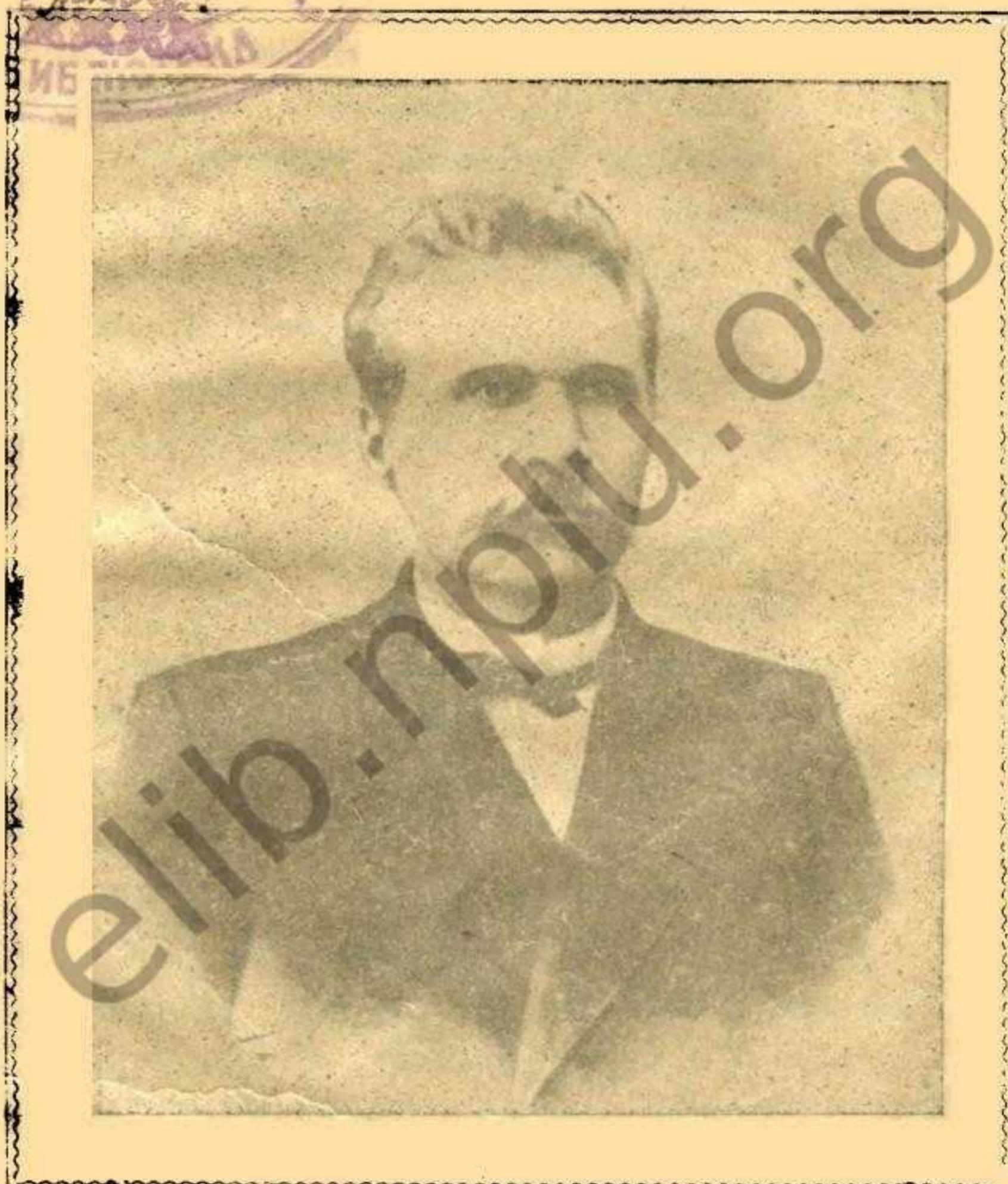
11.09.2012 саралж

25.05.13 нурчалж

elib

ЯК ЖИЛО СЛАВНЕ ЗАПОРОЖСЬКЕ НІЗОВЕ ВІЙСЬКО

—>><<—
у зно
929
Видання третє з додатками.

Д. Я. Яворницький.

КАТЕРІНОСЛАВ.

Друкарня І. Вісман та І. Мордхілевич, Феодосійська 9.
1918.

elib.nplu.org

Як жило славне запорожське низове військо.

Хто з нас не чув про славне запорожське низове козацтво? Хто не зачитувавсь невмирущим твором невмирущого поета Гоголя „Тарас Бульба“? Хто не заносивсь думками на шумні Дніпрові пороги, або ж не бажав побачити місця славної запорожської Січі?

От же ж, чи багато з нас знайдеться таких які добре і гаразд знають, як то воно жило тає преславне запорожське низове козацтво, чим воно було міцне і дуже, як воно побивало своїх близьких і далеких ворогів і через що воно так припало і до душі і до серця нашого.

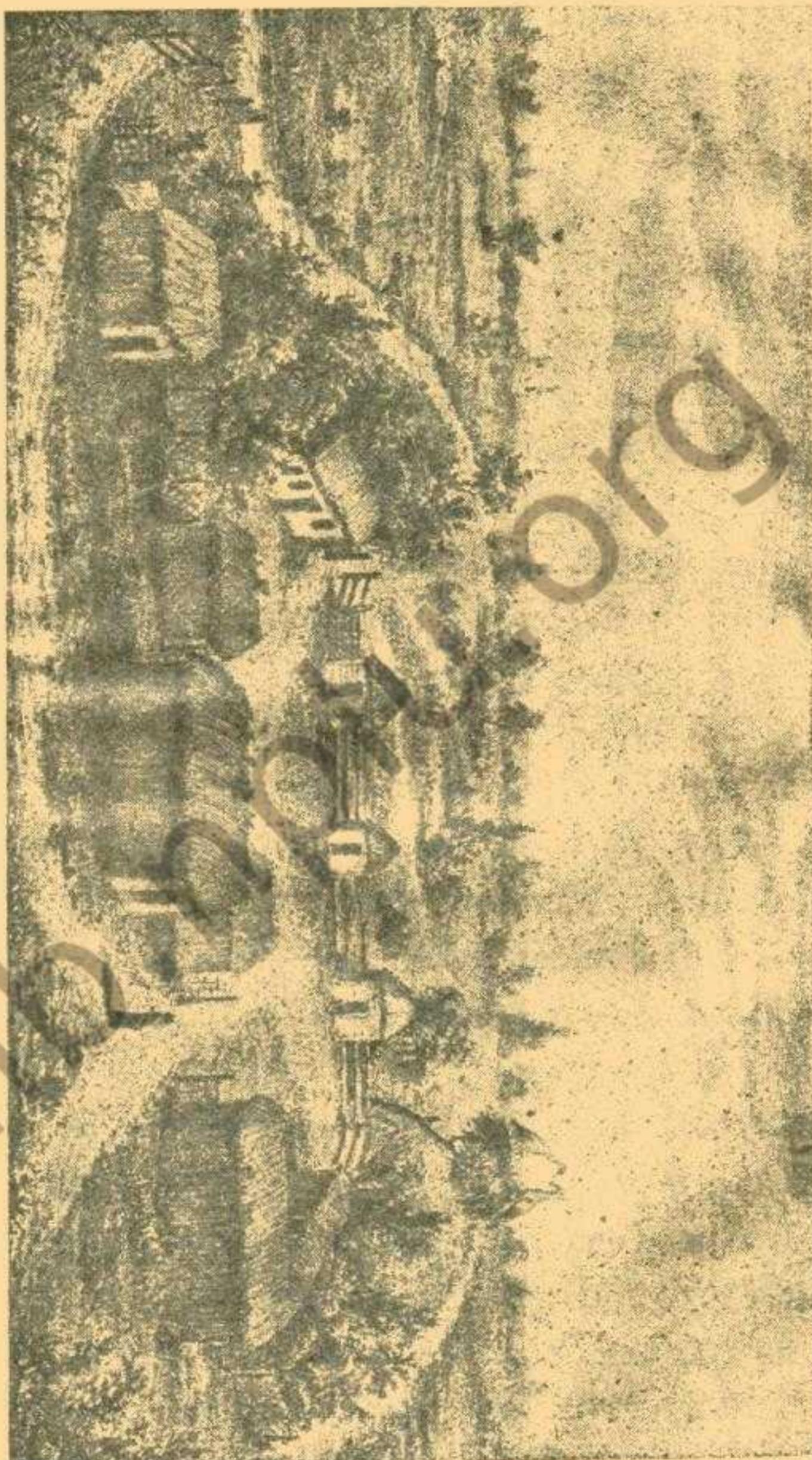
Про це я й хочу де-що намалювати.

Почнемо з того, де жило тає славне запорожське низове козацтво; далі, як саме жило і яку спадщину воно лишило нам після себе.

Запорожці осягали велику країну землі: усю теперешню Катеринославщину з Ростовською і Таганрогською округою, частину Херсонщини, аж по річку Буг, частину Таврії, де тепер Дніпровський повіт, з городом Олешками, і частину Харьківщини, де Ізюмський повіт з містечком Барвінкова—Стінка.

Уся ця округа, коло 600 верстов удовш, 350—400 завшир, 1700 верстов навкруги, інакше коло 10 міліонів десятин землі, поділялась у запорожців спершу на вісім паланок, себ то повітів, або станиць: Орельську, Протовчанську, Самарську, Калміуську, Бугогардовську. Перед кінцем XVIII століття з'явились ще дві паланки—Личківська і Барвінково-Стінкова.

Паланка слово не наше: з турецької на українську мову — фортець, чи хоч кріость.

Запорожський земовник.

Осередком кожної паланки був який-небудь город, або ж село, наприклад, Самарь, Кодак, Личково, або інче.

В кожній паланці пробувала запорожська старшина—полковник, або сердюк, осаула, підосаулій, писарь і підписарій, усі виборні од війська, заслужні. Уся ця старшина жила звичайно без жінок. Зате просте козацтво в паланках жило з жінками і звалося посполітими, зімовчаками, гніздюками. глузливо гречкосіями, пічкурами, лежнями, баболюбами, хазяйнувало і годувало січовиків.

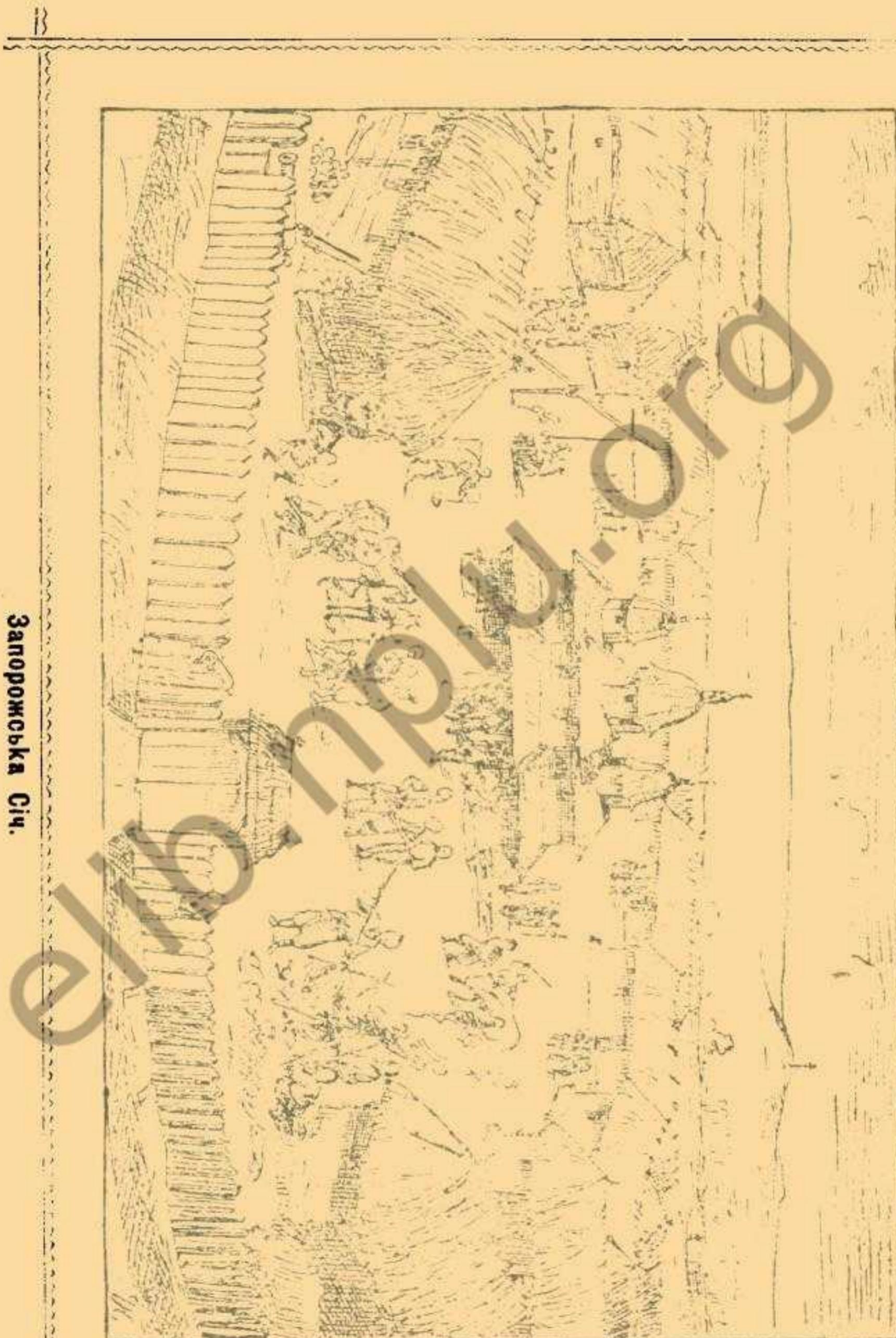
По всіх паланках геть скрізь розкидані були села, зімовники, чи хоч хутори, і так звані бурдюги, себ-то окремні землянки, де жили зовсім одинокі, певно проміж небом та землею, козаки, найчастіше абшитовані, чи хоч „одставні“ запорожці — січовики.

Усі свої землі запорожці завжди звали вольностями і всі користувались ними спільне через поділи. Поділ землі проміж усім козацтвом робився завжди першого січня, кожного нового року, по так званих лясах, чи хоч жеребках (німецьке слово Loos — жеребок). Першого, січня і просте козацтво, і вся старшина військова звичайно збірались у Січ ва велику раду; там військовий писарь, ще заздалегідь росписавши усі вольности запорожські по лясах на кожну паланку, виходив на січовий майдан, клав у шапку усі жеребки, трусив її довго на всі боки у руках і після того казав писарчукам витягти із шапки по жеребку і тут же записувати, кому, де і яка упадала земля. Тим і кінчався увеєсь поділ військової землі. Тут ні лайки, ні суперечки николи не було, бо який кому з козак в упадав на землю жеребок, там той козак і сідав і до нового року її обробляв.

Таке було у запорожців патанкове життя.

Але найголовнішим осередком усього Запорожжа завжди була так звана Січ, себ-то столиця, або козацьке гніздо. Слово „Січ“ одного коріння, як і російські

слова „засѣка“, „сѣкира“. Здається, запорожці спершу, ніж вибрati собi житло, вичищали, чи хоч „висікали“ де не будь серед лісу містину і тодi уже на тiй мiстинi будували

собi церкву, қурiнi, башти i все инче, що треба були для життя.

Усіх Січей за всі часи історичного життя запорожського було п'ять: Микитинська, Чортомлицька, Кам'янська, Олешківська і Підпіленська, або Нова Січ.

На остріві Великій Хоргіні ніколи Січі не було, через те нічого про нього і казати.

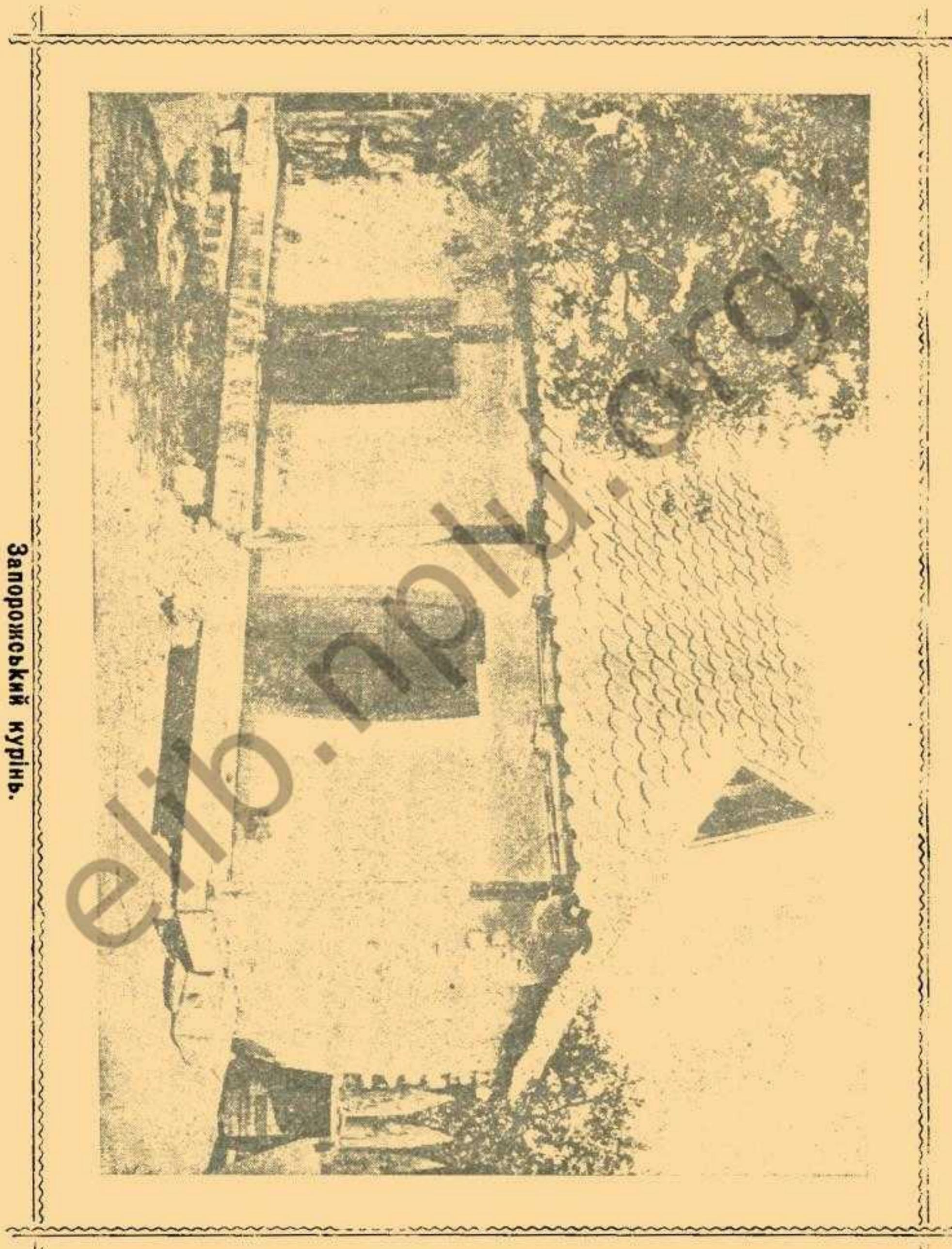
Січі заступали одна одну і переносились з одного місця на друге або через те, що в Запорожжі траплялась так звана нагла смерть, себ-то чума, од якої через Січ живим людям не було ні проходу, ні проїзду ніде; або ж через те, що місце, де сиділи Січею козаки, було дуже високе, одкрите, де-небудь край правого берега Дніпра, звідкіля видко було усе, що робили запорожці, татарам, які сиділи на лівому боці Дніпра.

Кожна Січ звичайно будувалась так, що в ній були—передмістя, гассан-базар, чи хоч крам-базар, і кріость, або ж замок. У кріості була церква, завжди на імня Покрови пресвятої Богородиці, і oprіч церкви тридцять вісім курінів, або великих казарм, де містилось козацтво січове.

Хоча назвище куріння вийшло од слова „курити”, сео-то „диміти”, і певно, нагадує собою російське слово „курная изба”, а проте запорожський курінь XVIII століття зовсім не був „курная изба”. Це був рубляний із товстого дерева будинок, 44 аршиви завдовш, 8 аршин завшир, з мережавими одвірками та помальованими лутиками, як те можна було бачити кілька років тому назад у дворі однієї „обивательки” містечка Никополя, Катеринославського повіту, куди курінь перенесено було з місця Підпіленської Січі після її скасування в 1775 році.

Старшина в Січі була така: кошовий отаман, військовий суддя, військовий писарь, військовий ссаула, це так звані великі пани; далі 38 курінних отаманів, за ними хорунжий, бунчужний, перначний, довбиш, пуш-

карь, гармаш і інчі. Усіх чинів з початку життя запорожського козацтва було 49, а потім того 149 чоловік. До них треба ще додати усіх сивоусих дідів, які теж вважались у запорожців за старшину.

чином. Кожний із старшин ходив звичайно тільки один рік, після чого козацтво або лишало його на тому ж таки уряді, або ж скидало геть. Треба було мати дуже велику славу проміж усім козацтвом, щоб воно лишало якого із старшини на прежньому уряді. Такими були у запорожців, наприклад, кошові отамани, Іван Сірко та Петро Калнишевський, війскові судді Семен Яремович та Микола Тимофійович (він же Касап) та військовий писар Іван Глоба, які кілька років підряд виконували свої обов'язки запорожських старшин.

Хоча вибори січової старшини у запорожців робились у той же день, коли бував і поділ усієї військової землі, а проте при поділі землі ніколи не було в Січі того, що робилось при виборах старшини. Коли товариство одразу не спинялось, кого саме вибирати за старшину, одна сторона починала вигукувати одного козака, а друга другого. тоді супротивники часто доходили до такого запалу, що кидались один на одного і учиняли великі школи друг другу, так само, як тес бувало колись-то у вільних вічових городах північної Русі, Новгороді та Пскові. Тоді супроти забіяк виступали старі, поважні діди—січовики і то словом, то бичами уrozумляли бунтарів. Після того виводили обраного усім товариством за кошового отамана і становили його перед усіма насеред майдану. Вибраний, по старовинному звичаю, тричі одмовлявся од великої чести, яку йому виявляли козаки, і тільки після третього разу брав кошовську булаву у руки і низенько уклонявся усьому товариству на всі на чотирі вітри. Напослідок вибраного в кошові козака вводили в січову церкву, становили в кошовський станок, чи хоч бокун, на зразок того, як колись садовили київських князів на стіл, або ж московських царів на престол, після того виводили з церкви на площа, і ото він з того часу уже

і по звичаю і по праву був вельможним паном над усім запорожським військом. За кошовим таким же порядком вибірали військового суддю, писаря, осаулу і інчі чи ни. Після обрання усієї старшини звичайно була велика і бучна гульня, з кобзарями, бандуристами та лірниками, з скоками, та вибриками, та вигуками, геть скрізь по всій запорожській Січі.

Усього люду в Січі було 10,000--12,000 війська, а по всій країні запорожській, перед скасуванням Січі, близько 100,000 чоловік.

В Січі козацтво жило без жінок і звалось лицарством. Воно знало тільки одну війну і завжди ладне було повстати супроти першого ворога, хто б він не був і де б він не з'являвся.

Складалось те лицарство запорожське із ріжного люду, а із українців найбільш усього. Такечки в Запорожжі були—українці, росіяне, ляхи, галичане, татари, турки, англіки, гишпанці, в'лохи, італіянці, жиди, вірмени, греки і інчі. Кожний, хто вступив у Січ, коли не був православним, мусив хреститись, потім того, як що не знав української мови, повинен був навчитись її; далі мусив вивчити усі козацькі справи, кріпко держати старовинні козацькі звичаї, слухатись старшин і сидіти на коні реп'яхом.

Із чужоземців, які пробували в Запорожжі і стали відомі історії, найславетніші були: Мартос, гишпанський гранд, чи хоч великий пан, який з'явився у Січі ще в XVII столітті; далі англик Рондо, який лишив після себе дуже цікаві записи про життя запорожців в XVIII столітті; астроном Ейлерс, турок Махмет, він же в православній вірі чернець Памва, великий богомолець і прозірливець, до якого приїздили з ріжними питаннями люде із далеких кутків Запорожжа та України; хрещений жид Коваль, потім священик Ковалевський, церковний красномовець, добрій читака і співака.

Не вважаючи на очевисту і дійсну різноманітність уклада усього запорожського низового війська, воно все ж таки уявляло із себе одну цілу і нероздільну громаду, дякуючи найголовнішим основам, на яких завжди держався уклад того війська.

Ці основи—воля, рівноправство, товариство, громада, визволення із бусурменського полону невольників—христіян, охорона немочних, се б то жіноцтва, старих людей і малих дітей.

Запорожці не знали ні царів, ні миністрів, а всі свої справи вели громадою.

По своїому укладу уся запорожська громада була таким же на півдні Русі народоправством, яке було ранійш того на півночі, в Пскові та Новгороді, тільки в далеко ширших межах і в більші до нас часи. Те, що робив вічовий дзвін на півночі, те робили литаври на півдні, в Запорожжі: і вічовий дзвін і литаври своїми згуками скликали увесь люд, усякої статі і всякої зможги, на майдан задля рішення найголовніших питаннів країни на зразок того, як вершать за наши часи усі свої справі вільні громодяне швейцарських кантонів, або ж сполучених американських штатів.

Очевистим виразом цієї громади була рада, се-б то військовий совіт, військове народне віче. На тій раді мало право бути усе, без виключки, козацтво, починаючи з військової старшини і кінчаючи сіромашнею, чи хоч простолюдством. Там усі були рівні: кожний мав одинаковий з другим голос, кожний міг одвертати думки та заходи другого і на томість виставляти свої власні думки та заходи; а проте, коли громада нарешті повершала що-небудь на раді, то те було і свято і обов'язково для всіх без виключок.

Таке рівноправство панувало в Запорожжі не тільки в військових радах, панувало воно в обранні стар-

шини, в управах в Січі, паланках, курінях, школах, навіть в трапезах по куренях.

Таким порядком запорожська громада в своїому політичному укладі доходила до певного ідеалу рівноправства, якого не бачили люди ні класичного миру Спарти та Афін, ні люде середніх і нових віків. В Запорожжі ні значний рід, ні старшинство років, ні багатство не мали ніякої ваги; тільки вдача кожного чоловіка, се-б то розум, одвага, знання, спритність, розсудливість це все і тільки це звертало на себе увагу козацтва і висовувало чоловіка уперед цілого стада.

До певного свого розвитку запорожська громада дійшла в XVI і найбільш в XVII столітті, але на протязі XVIII століття вона почала потроху обмежуватись російським державством і нарешті в 1775 році трагично скінчила своє політичне життя.

Які ж були воєнні засоби у запорожського козацтва, що давали йому і міць, і славу і розносили його ім'я по всьому світу?

Воєнні засоби у запорожців, себто військова гармата, піхота і флот, були великі, особливо перша.

Гармати здобували запорожці на Україні, в городі Глухові, далі в Польщі, Туреччині і Росії, робили теж і в самій Січі, так звані ковані гармати. Запорожці перші постановили свої гармати, замість важких возів, на легкі лафети і тим, як про те каже історик Всеволод Каховський, зробили цілу епоху в воєнній справі.

Піхота запорожська уміла мистецьки робити так званий табор, чи хоч вагенбург. Коли запорожці, в хвилину несподіваного ворожого натиску, устигали замкнутись у табор, се-б то в середину великого круга із кріпких возів, поставлених колесо до колеса і скованих залізними цепами один до другого, тоді вони сиділи там немов в неприступному замчищі і палили

звідтіля на всі на чотирі вітри, не підпускаючи до себе близько своїх ворогів.

Запорожський табор.

Запорожські могильники, се·б то, потеперешньому кажучи, сапьори, теж були незрівняні. Земляні фортеці іх і теперечки чисто таки дивують спеціалистів воен-

ної справи. Відомий знавець воєнних справ, генерал М. І. Драгомиров, дивлячись на останки запорожських земляних окопів, доводив, що запорожське низове козацтво у цій справі попередило усіх воєнних інженерів віка французького короля Людовика XIV. Та воно й не диво, доводив той же генерал Драгомиров, бо коли дати волю творчості у цьому ділі громаді, то вона краще причалитця до місця, ніж кожний поодинці, хоча б і спеціялиста воєнної інженерної справи.

Не с-так високо, як військова гармата та піхота, стояв у запорожців флот. Запорожці плавали по Дніпру та по Чорному морі на своїх довгих, з веслами та парусами, чайках. Великих суден вони зовсім не знали, як ото, наприклад, турецькі кгадрікгі, або каторги, і правити ними зовсім не вміли. Зате вони сміливо випливали на своїх чайках далеко у Чорне море, сміливо нападали на великі турецькі кгадрікги і добреправлялись з ними. Оточівши на легких і жвавих чайках важкі і неповоротні кгадрікги, пловці счіплялись з ними за лізними крючками, мерщій притягали іх до себе, потім духом кидались у середину кгадрікг, рубали, хто чим попав, турецьких пловців, хапали у руки усяке добро, далі швидко запалювали кгадрікги огнем і пускали іх у море, на дно, після чого слободно пробірались у самий Стамбул і „давали нюхати козацького пороху самому султанові під самий ніс“.

Не було на світі тієї зброї, якої б не знали запорожці: арабські ядамашки, се-б клинки дамаської сталі, турецькі янчарки, або яничарські шаблі, гишпанські пістолі, капказські ятагани, усякі мушкети, французькі тромблони — усе те і інче знали запорожці, дуже кохались в тому і давали великі гроші за те. Добра шабля коштувала запорожцеві і добре гроші: не меньч 8 карбованців штука. Це певне великі для тих часів гроші,

коли ми скажемо, що пара добрих волів коштувала у запорожців тоді ж таки три-чотири карбованця грошей.

Малюнок Рєпіна по старому малюнку.

Але не єднєю тільки зброєю могутні були запорожці. Вони міцні були ще й через те, що кріпко вірили у Бога, надміру любили святе писання і дуже поважали

духовничий чин. Один столітній дід запорожського роду казав про запорожців так, що хто не був запорожцем, то той не вмів і Богові молитись гаразд. І справді, з молитвою до Бога запорожці виступали у похід, на війну, з молитвою поверталися вони і з походу; при бувши в Січ, завжди „воздавали хвалу Богові молебнимъ пѣніемъ и веселою арматною стрельбою“. Перед тим, як виступати супроти ворога у похід, запорожці часто засилали своїх оповістників скрізь по селах та по городах, і ті скликали православний люд на війну супроти ляха-католика, або ж турка-бусурмена боронити святу православну віру, святий божий хрест. „Хто хоче, щоб його за віру христіянську посадили на палю, хто хоче, щоб його четвертували, колесували, хто ладен перетерпіти усякі муки за сяний хрест хто не боїця смерти—приставай до нас Не треба лякатись смерти: ії не встережешся. Таке козаче життя“.

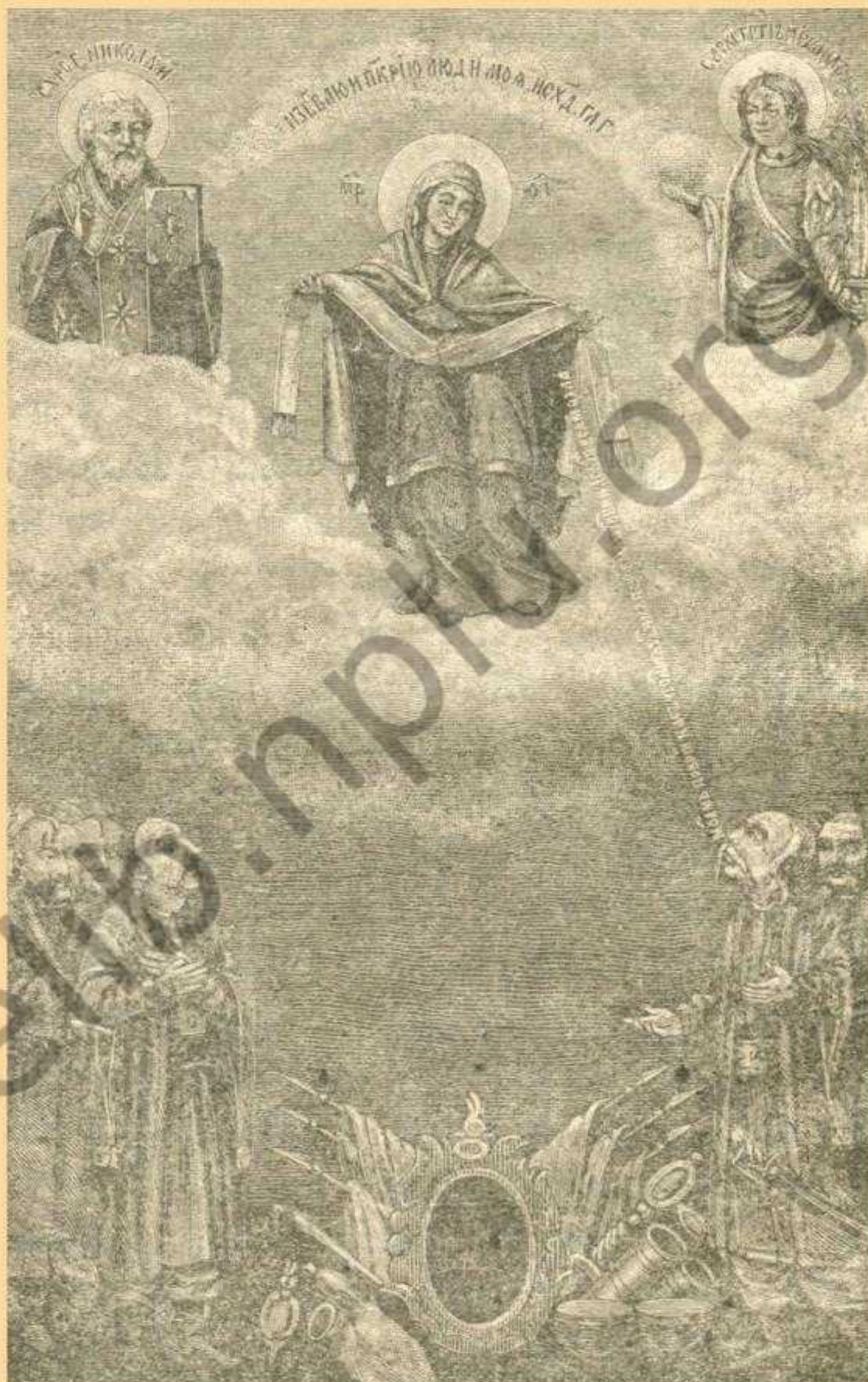
По разумінню запорожців, кожний козак мусив умерти певним християнином і певним козаком, се-б то не на лаві, у себе в хаті, чи хоч у курені, а на бойовому полі, в баталії з ворогом. Звичайна смерть лічить тільки бабі та мужикові, або ж тим із козаків, які дійшли глибокого віку. Один чернець, що жив чимало часу між запорожцями оповідає, що в побожності ніхто не переважав запорожців хіба тільки греки старої віри. Кожної суботи в навечер'я великого і малого свята запорожці запалювали в своїх житлах перед святыми образами лампадки і густо кадили ладаном, не жаліючи ні простого, ні ресного ладану. Щанування святих образів у запорожців було остильки велике, що курені, де жили запорожці вважались немов би каплиці, і в них ніхто—ні простий козак, а ні сам вельможний пан кошовий отаман не смів палити люльки. Уся військова старшина, куренні отамани і статечні запорожські діди

не втрачали а ні жодного дня, що-б не ходити потричі на день до церкви. Сам пан кошовий отаман бував уутрені частійш, ніж де-які монастирські настоятелі. Тільки військовий писарь, захоплений письмовими справами, не завжди приходив до божої служби. Військовий осаула, остаючись при Коші, хоча це було і не зовсім часто, вважав за козацький сором, коли лишав своє місце, чи свій станок в церкві, що стояв супроти станка судового, порожнім, найпаче тоді, коли правилась служба. Та й утреня нікого не прощала, коли хто-небудь особливо із поважного козацтва, прогулював її через яку причину, окрім хіба хвороби, гульні, або одлучки із Коша по постанові всього військового зібрания, або сходин, в яких засідали пан кошовий, військовий суддя, військовий осаула, військовий писарь і куренні отамани. У церкві запорожці стояли завжди дуже чинно, розставлялись один коло одного рядками, і коли діякон починав читати святу євангелію, то всі вони випрямлялись на увесь зріст і витягали до половини із пихов свої шаблі на ознаку того, що ладні боронити слово боже од усіх ворогів шаблями.

В церкві для чотирьох вельможних панів—кошового, судді, писаря і осаули стояли особисті місця, так звані станки, або бокуни, по грецьки стасідії, за якими усе начальство, поки читали часи, сиділо, і коли починалось саме служення, вставало і побожно молилося.

В великий піст не один говільник не їв не тільки риби, або олії, а навіть не вживав нічого ні горячого, ні вареного, ні такої піснини, як тетеря, або з шпоном саламаха. Щедрою рукою побожні запорожці подавали милостиню усим калікам—сліпим, хромим, безногим і ріжним старцям, які звичайно сиділи в Січі коло городських воріт мовчки і ждали доброхотної милостині, якою іх і обділяли запорожці, особливо гуляще козацтво під веселу руку.

Як певно побожний і богобоязливий люд, запорожці дуже широко ставились і до божого дому. Січова церква у Запорожців була з віків присвячена святій

Образ св. Покрова.

Покрові, щоб вона „покривала удале запорожське військо од усякого зла, яке йому завжди доводилось бачити од

ріжних ворогів". Церква була збудована із дерева, низька зростом „посредственої архітектури“, з сосновою дзвіницею, яка стояла окремо од церкви, і нікого не вражала своїм виглядом. Зате в середині в ній були дуже коштовні образи на иконостасі штучної різьби, перед якими завжди горіли на диво дуже високі свічки. А ризниця січової церкви була така дорога, що сперечалась „о преимуществі“ з ризницею Печерської лаври в Київі.

Саме служення правилось в січовій церкві по уставу Федора Студита. Вечерня звичайно починалась раніше, ніж те було во всіх монастирях руських;утреня починалась у досвіта, а служба божа тоді, як тільки що починало скоплюватись сонечко. Тільки в суботу великого посту божа служба починалась у досвіта через те, що тоді де-які говільщики, говіючи може не їли нічого од понеділка до суботи, як завіряв ченця Яценко - Зеленського січовий підпаламарій Василь Коваль.

Як широко ставились запорожці до храму божого, так само ставились вони і до служників божих. Усіх духовних осіб запорожці виписували собі із Межигорського Свято-Спаського монастиря, що вище Києва, і держали кожного із них у себе тільки два роки, після чого знов повертали іх до монастиря, а замість них кликали до себе других. Усі духовні особи повинні бути добре читаки, добре співаки, мусили бути гарно освічені, тверезі, красномовні, чесної і хорошої вдачи. Дуже подобались запорожцям такі співаки, що як правили вони службу, особливо як читали євангелію, так щоб чути було не тільки на всю церкву і коло церкви, а навіть і в січових курінях на площі.

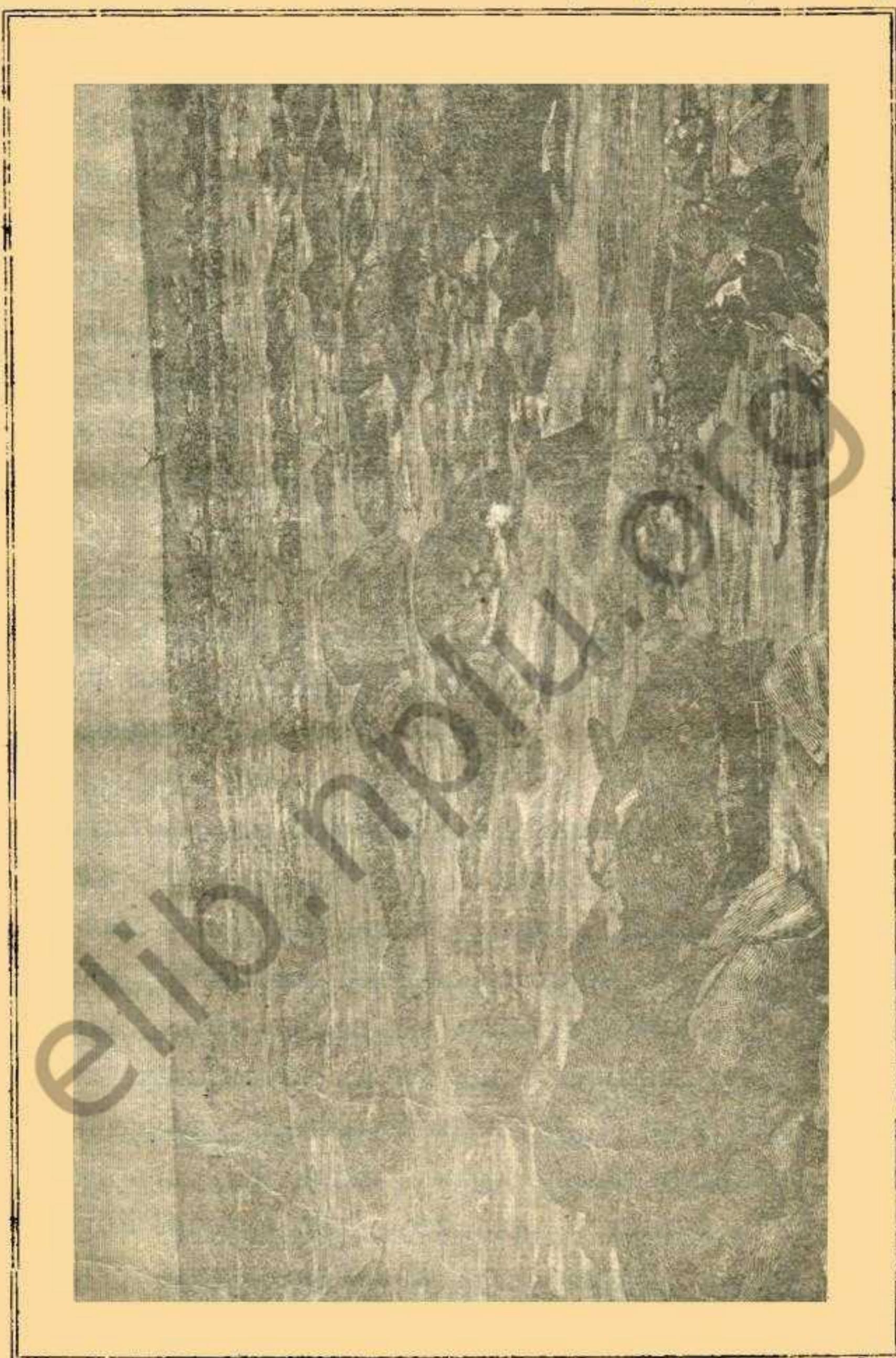
На чолі січового духовництва у запорожців стояв соборний старець, який вважався за начальника усіх церковних служників в Січі. По ньому були два ченці—

священники, чи хоч єромонахи; із них перший здався підначальний, а другий—третяк. Далі були два ченці діякони, або „єродіякони”; із них перший здався уставником, другий—безименным дякуном. До цих п'яти ченців був ще простий чернець—свічарь, який повинен був виробляти на продаж малі воскові свічи. Далі паламарь, підпаламарій, кухарь і інчі служки набирались із самих козаков. Все духовництво січове жило звичайно за фортецею Січі, в одному будинкові, який величали чернечим дворцем. Січовий духовничий начальник одправляв всі обов'язки звичайного світського священника. В одправі служення він держав чергу нарівно з підначальними потиженно („поседмично“). Oprіч того він мусив збирати „чужі гроши“ на свій Межигорський монастир і записувати суму зборів в шнуркову книгу, по якій його і вивіряли тоді, коли його брали із Січі і заміняли інчим начальником. Записуючи живих і мертвих, він звичайно не забував і самого себе. Ченці—діякони теж одправляли усяке служення по черзі про між собою, потиженно. Перший діякон, так званий уставник, повинен був керувати правим криласом півчої по уставу Федора Студита. Другий діякон, безимений дякун, кадячи по церкві, іноді так довго пристоював з кадильницею коло скупого отамана, поки той, розсержений діяконським нахабством, не одгоняв його од себе подаянням останньої своєї копійки.

Чернець—свічарь робив малі свічи і продавав їх поцінно, одповідно надзвичайній побожності запорожців, на користь свого монастиря, з яким він мусив поділятися своїм прибутком. Однаке поділявся тільки піл—на—піл.

Січовий пан паламарь вибиралася на посаду військовою радою із найславетніших доброго тримання козаків. Йому давалась заплата сто карбованців на рік

із тих чотирьох тисяч, які російська корона жалувала „на увесь корпус запорожців”, зарівно з чотирьма першовельможними панами — кошовим, суддею, писарем і

Ненаситецький поріг

осаулою У січового пана паламаря було дуже багато усяких обов'язків. Такечки, він мусив доглядати церковну казну і всі церковні служебні ряжі. Потім того повинен був ходити з свічкою перед діяконом при ве-

ликих і малих виходах в вечерні, вутрені і службі. Нарешті він мав що-ранку, удосвіта, будити кошового отамана до вутрені.

Пан паламарь сам вибирав собі підпаламаря. Той, хто бажав бути першим „по шефі паламарського штату“, перш усього мусив виучиться зщипувати нагарь з кгноту свічок, які горіли в січовій церкві перед иконостасом і були такі високі, що низькорослий підпаламарій, стоячи навспинъки, ледве доставав до верху свічок братками довжини принайменьче в півтора сажня. Далі підпаламарій мусив під великі і малі свята будити судію, писаря, осаулу і всіх курінних отаманів. Він же обов'язан був мити церковне білля і робити в паламарні для церкви великі свічки, місити тісто і з нього пекти проскурки дляожної служби. Для звичайного розходу пекли в Січі проскурки невеличкі, як грецькі горіхи, третьокласові паламарі. На маненькі проскурки в неділі, на всякі свята, а особливо в великий піст, був надзвичайно великий збуток, бо в тій запорожській некорисливій землі, oprіч школників та півдюжини підпаламарів, безвихідно жило „чорних і дикого цвіту“ жебраків. Ті жебраки, ходячи цілими сотнями і нажебравши у щедрих паламарів „чорного, себ-то житнього калібру“ проскурок, тягались з ними по вельможних панах, по куренях та по шинках і по інших будинках, які були на передмісті Січі, і не вгамовувались до тієї пори, поки не спускали свого краму, хоча й дешево, а проте все ж таки з баришем для себе, всовуючи його гвалтовно в руки встрічному козакові і одбираючи од нього „башлик“, себ-то брязкучу монету.

Кріпкі були запорожці ще й через ті карі, якими вони карали у себе усіх злочинців. „У запорожців, каже іх древній літописець, за одно пuto вішли на дерево“ (як хто украде пuto). І справді, ворюгам, зло-

діям, зрадникам, гвалтовникам, усім тим, які ламали стародавні козацькі звичаї, не було у запорожців помилування: таких приковували на цеп до військової гармати, били серед площі коло стовпа дубовими кіями, садовили на гострі палі, перебивали руки, або ноги, вішали на шибениці.

Із усіх кар, які тут перелічені, частійш усього запорожці присуджували злочинців до стовпа та кіями та на шибеницю.

До стовпа та кіями присуджували за крадіжку, перехови покраденого, за кгвалтування, биття, збіг з чола війни і инче. На січовій площі, біля січової дзвіниці, завжди стояв у запорожців укопаний в землю ганебний стовп. Коло того стовпа теж завжди лежала в'язка сухих дубових бичів з голівками на одному кінці, які звались кіями і які схожі були на бичи, що прив'язують їх до цепів та молотять ними сноци хліба. Такі бичи у запорожців правила за „кнути”, або батоги, якими звичайно сікли ворюг в давні часи на Русі. Як що який козак украде що-небудь у другого, навіть хоча малокоштовне і маловажне, чи в самій Січі, чи в паланці, і потім того буде доведено, що крадіжка певно учинена тим самим козаком, то його приводять на січову площу, прив'язують до ганебного стовпа і держуть коло нього три дні, або й п'ять день, аж дотіль, покіль він не заплате гроши за покраджену річ. Всі ті дні і часи, коли злочинець стояв коло стовпа, повз нього проходили його товариши, і тутечки одні дивились на нього мовчки йшли геть далі од нього; другі, які були на підпитку, лаяли і били його; треті давали йому гроші на заплату за покраджену річ; а четверті, захопивши з собою горілку та бублики давали йому пити горілку і заїдати бубликами, і хоча б той злочинець не мав ніякої охоти ні пити, ні їсти, однаке він мусив те робити. „Пий,

скурвій сину, злодію! Як не будеш пяти, то будемо тебе, скурвого сина, бити!“ кричали в такім разі мимойдучі козаки. Але тоді, як злочинець згожувався і

Скеля Дзвінниця

ввольняв волю уїдливих козаків, то вони йому казали: „Ну, тепер же, брате, давай ми тебе попобъєм“. Да-ремне тоді благав злочинець помилувати його; на всі

благання дарувати йому вини, козаки уперто йому одповідали: „За те ми тебе, скурвий сину, і горілкою поїли, що нам треба тебе попобити!“ Після того кожний із них одважував злочинцеві де-кілька ків і йшов далі од нього. За такими карателями йшли слідком другі, за другими треті і однаково частували злочинця кіями. Так злочинець зоставався коло стовпа цілі сутки, а іноді і п'ять суток підряд, як призволять судді. Одначе найчастіш було так, що через одні сутки злочинця забивали до смерти, а все його добро забірали на військо. Траплялось, одначе, інколи і так, що де-які із злочинців не тільки переносили бійку і зоставались живими, а ще й одержували од підпилих і веселих товаришів де-кільки грошей. Иноді таке карання кіями заміняло собою кару на горло. В такім разі у карного одбирали товар і все його рухоме добро і одну частину товара тут же отділяли на військо, другу—паланочній старшині, третю частину товара і всю рухомість давали його жінці і дітям, коли він був жонатий і мав дітей.

До шибениці у запорожців присуджували найбільш усього за подвійне, або потрійне душогубство.

Пійманого душогуба обковували з ніг до голови залізами і сперш усього, до кари, садовили в військову пушкарню, яка правила у запорожців звичайно за тюрму.

Побожність, яка спадково, завжди і скрізь царювала над благословенною козацькою простотою, із віків узаконила на Запоріжжі достохвальний звичай не карати нікого із злочинців без одправи над ним церковних обрядів, без сповіді і святого причастя. Після виконання січовим священиком над злочинцем усіх треб в військовій пушкарні, до злочинця приступали підпушкарій і піддовбиш, здіймали з нього заліза і виводили із пушкарні. Розкований злочинець виходив із в'язниці і йшов пішки до міста кари, за фортець Січі,

до так званої Кошоіванівської могили, на пів-верстви міста, де стояла не одна шибениця, а було іх де-кілька. Коли осуждений злочинець був письмений, то, ідучи до міста шибениці, він сам читав над собою канон на сконання своєї души, не випускаючи із рук книжки, аж поки не приходив до могили. За ним звичайно слідкував чернець—священик з церковниками і правив над живим мерцем панахиду, як правлять над справжніми мерцями. Тут же йшли сам кошовий отаман, військовий суддя, січове товариство, „другокласові граждане“, старці і жебрацтво. Так усі доходили пішки до шибениці. Тим часом на верхній сліжині шибениці уже була навішена мотузяна петля, а внизу, близько шибениці, стояв віз, в який був запряжений і загнузданий кінь, що правив у зацорожців за ката, і коло коня стояв підкаток, держучи коня за уздечку. Злочинець підходив до шибениці, сам взлізав на воза і, стоячи на ньому, читав голосно, щоб міг почути кожний, хто там був, „Вірую“, потім прохав у всіх прощення і тим викликав у присутніх гарячі і невпинні слози. Тут підкаток пускав під шибеницю коня, і злочинець підъїхавши під верхню сліжину шибениці, накладав сам собі петлю на шию. Кінь вискачував із під шибениці, а злочинець, зачеплений низче підборіддя і потилиці, крутився, як повний мішок, під шибеницею, потім спинявся на однім місці і витягувався вище свого звичайного зросту...

Коли у осудженого злочинця були вірні і ширі друзяки, то вони пильнували про те, щоб чи так, чи інако спасті йому його життя. В таким разі треба було підкаткові дуже кахикнути, або ж дуже чхнути, чи голосно крикнути на коня, і кінь так швидко проскачував попід шибеницею, що вісельник не встигав накинути собі петлю на шию і одбігав геть далеко од шибинеці. І хоча військовий суддя, бачучи те, кричав

козакам: „ловіть! ловіть!“ А про те вішальник, замішавшись в натовпі народу і підхоплений своїми побратимами, усе ж таки устигав утекти і спастися своє життя

Спасали злочинцеві життя як коли ще й інчим способом: прив'язували до шибениці замісць нової благу ужівку, або хоча й нову, та за часу штучно і глибоко її підрізували, через що тая ужівка, не маючи сили держати напів мертвє тіло, упускала на траву, або на сніг живого чоловіка, не оставляючи у нього навіть ніякої ознаки, по якій можна було б узнати, що чоловіка колись вішали на шибеницю та він зірвався з неї і зостався живий.

Спасався злочинець од кари ще й тоді, коли він, будучи з природи сильним чоловіком, одним напруженням своєї сили, без ножа, переривав ужівку і потім вихоплювавсь живим із-під шибениці.

Після кари труп вішального кілька день висів на шибениці, після чого його знімали з сліжини, роздягали, гарну одежду його отдавали жебракам та старцям, а на нього надягали жебрацьку, і тоді уже ті ж таки жебраки та старці його ховали.

Через такі закони, хоча в Запорожжє сходились люди ледве не з усього світу, але там така була честність, що коли хто із чужих, або хоч із своїх людей загубе інколи гамана з грішми, або що інче, дуже коштовне, він зоставався спокійний, бо хто тільки найде загублене, зразу приносить свою нахідку на січову площа і об'являє усій громаді.

На які ж кошти жило запорожське низове військо?

Кошти у запорожців були великі. Спершу всього жаловання од російських царів, звичайно 6,660 карбованців на все січове військо на рік; далі податки од кожного диму, себ-то одожної хати в селах та зімовниках, по карбованцю од диму; потім того прибутки

од усіх крамарів за право продажу в Запорожжі усякого краму та бакалії, а найбільш од продажу горілки, „доброї“ (60 карбованців куфа) „оковитої“ (37 карбованців

куфа) і „красної“ (! ї 5 карбованців куфа). Опіч того великі здобичі од війни і добрі збори за переправи усяких ватаг через річки в Запорожжі, так зване

„мостове“. В 1688 році запорожці узяли того „мостового“ на одному Переволочанському перевозі 13000 карбованців за рік.

Торг у запорожців був теж і великий і дуже прибутний для них—з росіянами, українцями, ляхами, волохами, турками, татарами, греками, вірменами, італіянцями. Всю весну і все літо прибували до Січі великі судна з ріжним крамом то з Турції та Греції, то з Італії, Волошини та інших земель.

Через запорожські вольності тягнулись два великі одвічні шляхи—із глибині Росії Muравський і од столиці Польщі Чорний шлях; обидва шляхи йшли, не минаючи Запорожжя, до Перекопу і далі у Крим. Oprіч сухопутних шляхів через Запорожжє проходила велика водяна дорога по річці Дніпру, потім по Дніпровому лиману і далі Чорним морем та Босфором у Царівград. Усе, що було найкращого і найдорогшого у східних краях, усе те йшло через Запорожжє і несло укупі з собою і моральну і матеріальну культуру, яка тільки вона тоді була.

Скотарство у запорожців велось теж і дуже широко і дуже прибутно для них. Та воно й не дивно те, бо де ж у світі були такі степи, як у Запорожжі! Там трави такі високі були, що із-за них не видко було і волів з рогами і іздця на коні верхи. Тому ж то і не диво, що на запорожських степах із—прежда віків пасся так званий сірий, або черкаський говар, м'ясо якогоуважалось за найкраще скрізь і йшло не тільки в Москвою, але геть далі і за межу її, Роги, які теперечки знаходяться інколи в степу од колишніх запорожських биків—це роги не товару, а чисто якихся велетнів степових.

Як славився скрізь по світові запорожський товар, так само славились і запорожські коні скрізь. Не треба

забувати того, що запорожці були всесвітні вояки, а для вояки та ще такого, який гарцював завжди в степу, погрібний був і добрий кінь. Найдорогший кінь вважався у запорожців жеребець вороно-строкатої масті, під кошового отамана; він коштував 40 карбованців грошей, велика сума для того часу. Англик Клавдіус Рондо, що жив кілька років проміж запорожцями, каже, що кожний козак мав у себе 10, або й 20 штук коней. У козацької старшини коней була ціла сила. Кошовий Калнишевський продав якось то одразу 14000 голов коней. У полковника Колпака татари, наскочивши на його зімовник, захопили 7000 голов коней. Запорожські коні були у великій славі в східній і західній Європі: іх охоче купляли ляхи, росіяне, татари, турки; навіть закордонні ремонтьори приїздили в Запорожжє і купляли там коней. Російським царевичам, наприклад Павлу Петровичу і інчим, ні які так не подобались коні, як запорожські. Російські сенатори теж знали смак в запорожських конях. Через те запорожські посланці, живучи якось-то дуже довго в російській столиці і довго клопочучись там перед сенатом про ріжні свої справи, писали листа в Січ: „Дуже просимо вашу вельможність (кошового отамана) і військову старшину прислати господину N (сенатору) пару цугових, або одного верхового огиря, „авось“ вони швидче наше діло до сенату довезуть”.

А що сказати про рибальство у запорожців? Один історик сказав про це так: „козак коли не воює, то він табунщик, скотарь, а найбільш рибалка“. Рибальство і годувало запорожців і давало ім великий прибуток. Отож через те у запорожців казали не ловити рибу, а добуватись.

Дніпровий, Дністровий,
Обидва лимани,

Із них добувались,
Справлялись жупани.

В кінці XVIII століття цариця Катерина II одря-
дила в Запорожжє ученого академисту Василя Зуєва,
щоб він додивився до всіх здобутків козацьких і потім
того списав те все на папері. Зуєв досконалічно все
розглядів і напруковав в „М'єсяцесловѣ“ вартий великої
уваги доклад „О бывшихъ промыслахъ запорожскихъ коза-
ковъ“. Він розповідає, як те все робилось у запорожців, як
вони здобували рибу і яку саме рибу, як її розбирали,
яким користувались знаряддям, як її въялили, як сушили,
куди збували, по чому продавали і яку суму грошей за
те брали. Зуєв дуже дивується, як тєє рибальство ши-
роко розвинуто було у запорожців.

На широких і вільних степах запорожських пас-
лисъ неоглядні отари овець, тѣк званої волошської по-
роди, і чунчуків, татарської, під доглядом личманів,
байбарів та чабанів та під охороною на диво лютих і
величенних собак, вівчарок. „Вівці мають (запорожці)
дуже рославі, шерсть з них здіймають один раз і про-
дають у Польщу“,каже сучасник запорожського життя
XVIII століття.

По зелених гаях, по розлогих балках та вибалках,
по низьких чагарах, по густих лісах та квітнутих доли-
нах чимало було у запорожців усіких пасік, де сиділи
найбільш старі, обшитовані, чи хоч одставні, запорожці.
В так званому Чорному лісі, далі по річках Дніпру,
Ингулу та Громоклі запорожці, як свідчать іх перші
історики, здобували „изрядное количество меду“. Бжіль-
ництво у запорожців вважалось завжди за найпочесніше
діло. „Бжола не на себе робе, а на Бога і на чоловіка.
Через те нова Божа мушка а пасішник, то угодний
Богові чоловік“. Виставляючи на провесні бжолу у па-
сіці, старий запорожець – пасішник побожно вичитував

на всякі случаї молитви: на посаду бжоли, на розплод, на годівлю її, на одворот од чужої. Од бжоли для запорожця була трояка користь: „Віск на свічу, сцільник

Козак Мамай

на іжу, а мед на пиття". Опірч того пасіка часто правила старому запорожцеві за монастирь. Після буйного та гучного життя в Січі козак часто йшов під старість

або в монастирь, або у пасіку. Живучи в тиші та самотині, він кріпко держав там пости, „не творив праздничних словес‘ і гаряче, у день і в ніч, молився Богові. Тамечки, у пасіці, він і доживав своєго віку, тамечки і оддавав Богові свою душу.

Помиляютьця ті, що кажуть, буцім-то запорожці не любили обробляти землі, більш того або воювали, або ж зовсім нічого не робили і тільки гуляли та музики за собою водили в Січі. Як що це й було, то було тільки спочатку іх історичного життя. коли вони одно тільки знали, що бились то з турками та татарами, то з ляхами та волохами. Але уже з кінця XVII і на протязі усього XVIII століття, коли запорожці твердо осілись на своїй землі і позаводили по своїх паланках геть скрізь села, хутори та бурдюги, тоді у них почалась дружна і спільння робота плугами по всіх степах. Про це пільнували у них найбільше так звані зімовчаки, або гречкосії, які жили скрізь по баланках, близько балок, лиманів, озер та степових річок. Обробляючи свої степи, запорожці укупі з тим не забували прохати „хлібного жаловання“ у польських королів, а потім у московських царів. І ім часто присилали царі „презенти“ в Січ— „зелье (се б то порох), денежное и хлѣбное жалованье“, яке йшло на військо січове.

(О)пріч зімовчаків пільнувала про хазяйство теж і запорожська старшина.

Із одного архивного „діла“, яке мається в городі Катеринославі, в „Губернскому Правленію“, видно, що у останнього кошового запорожської Січі, Петра Калнишевського, було два зімовники: один на річці Саксагані, а другий на балці Водяній, яка „падає“ у річку Кам'янку (50 верстов од Січі). Опірч того на річці Ингульці, близько слободи Петрової (150 верстов од Січі) був водяний млин, рублений, накритий очеретом, на три кола з двома мукомольними камінями і з одною

товчію „о шести ступах“. Водяного млина Калнишевський мав також в слободі Новому Кодаці з одним кам'яним колом і просяними ступами. У тому зімовникові, що стояв на балці Водяній, у Калнишевського була хата, рублена, на два покоя, з зеленою (кахляною) грубою, чотирьма „великими“ склянними вікнами і з сінями, де були дві невеликі комори з присінками — усе те під одною дерев'яною крівлею, одна велика хата з піччю для служок і друга невелика хата для кравців кошового, дві стані, кузня, вітряк з одним мукомольним камінем і чотирьма просяними товкачами, три, під очертяною крівлею, загони для скота, чи хоч товару, і шість повіток під такою ж очеретяною крівлею.

У зімовнику кошового було чимало худоби — жеребців 18 голов, коней 166, кобил 231, двохгодових лошат 108, одного году лошат 115, бугаїв 13, волів 214, коров 415, бузівків 201, однолітніх телят 239, буйволів 11, ослиоків 5, овець та баранів 12 840, кіз та цапів 1069, свиней 96.

Кошовий Калнишевський теж обробляв і землю. Тоді, коли його було заарештовано, після скасування Січі, у нього на степу зібрано було — жита 120 кіп, або ж 60 з половиною четвертей, пшениці 100 кіп, чи хоч 65 четвертей, 6 четвериків, ячменю 110 кіп, чи хоч 50 четвертей, вівса 58 кіп, чи хоч 19 четвертей, 4 четверика, проса 100 кіп, чи хоч 50 четвертей, 6 четвериків.

Це все давало кошовому Калнишевському великі прибутки: і в зімовниках і в самій Січі у нього знайшлися і гроші, і одежда, і посуд, і оружжа.

От же яке найцікавіше питання у справах запорожських, так це питання про письменство у них. Виявляється, що у запорожців дуже високо стояло письменство. Ми маємо документи архиву запорожського 1763 і 1779 років, із яких видко, що на сотню козаків у куріні

тільки меньча половина із усієї сотні була неписьменна, а більша письменна: наприклад, із ста чоловік у куріні 47 неписьменних, а 53 письменних. або ж із ста чоловік 40 неписьменних, а 60 письменних. І це тоді, коли російський сенатор князь Долгорукий був неписьменний і замість нього підписувавсь „господинъ Мельникій“.

Чим же це можна пояснити?

Спершу всього укладом запорожського низового війська: запорожці—це на наших степах не що, як тіж американці, або ж, коли можна так висловитись, зібрання людської енергії, бо в Запорожжі багато йшло такого люду, який стояв вище звичайного табуну людського, який багато бачив світу, бував, як там кажуть, і в Луцях, і в Струцах, і в Лисявках, і в Борисявках. Друге тим, що в Запорожжі було чимало шкіл. А самі школи були такі: січова, найвища школа, де вчили і великих, і малих школярів київські ченці, усі з вищою освітою і всі доброго життя і високого розуму; потім того школи монастирські, при Самарському і Нехворощанському монастирях, де вчили теж ченці і звідкіля виходили священики на запорожські села в паланках; нерешті школи церковно-парахвіяльні, які будувались при кожній церкві в паланках. У запорожців був такий звичай, що коли вони мали де в селі будувати церкву, то без шпиталю та без школи не будували її. Школа св. Покрови була у запорожців за ворітами Січи. Головне начальство – уставщик, який мав в школі і двохлітню господу; oprіч того шкільний отаман, який одначе користувався не великою властю, бо розділяв її з уставщиком і йому лищалось одно місце на правім криласі, тай то в небутність в церкві уставщика.

Про свої школи запорожці дуже пільнували і клопотались. Якось-то проміж січовими школярами почалась велика хвороба. Запорожці вивали із Києва лікаря, німця Юста, і привезли його на Січ оглядіти

школу. Лікарь Юст, оглядівши школу, сказав кошовому отаману, що учнів в Січі дуже багато, а школа для такої сили учнів невелика, і радив вивести учнів в луги, школу добре обрізкати і поширити і тоді уже учити знов.

Що запорожці були не аби-які письменники, це видно із тих слів та оборотів, які можна вичитати у їх листах. Вони писали так: „Респонс (заміст одповіт), Евксинопонт (Чорне море), недишкреція (беззаконня), участи в канікулу, се б то упасти в скаженину (од латинського слова canis—собака); такечки ото вони виписували гетьманові Івану Самойловичу, якого не поважали за те, що він „підлисикувався“ завжди до Москви: „Ми здалека усмітріли перспективою своєго ума, куди ти херхелюєш“. Гетьмана Мазепу вони називали „хитрий лис і Махіавель“.

Те слово, яке написав і вичитав запорожський писар Іван Чугуєвець (по другим Іван Глоба), 1762 року, на вшестя цариці Катерини II, облетіло усю Європу, було переведено на німецьку і інші мови та тепер живе нас своєю глибинною, силою і красою.

„Вся мудростю, силою, славою и благостю своею сотворивши Господь, вѣчно и непоколебимо узаконилъ рѣкамъ вѣда, свой югъ, магниту сѣверъ, тучъ востокъ, солнцу западъ, намъ же человѣкамъ учрежденную на собою власть... і далі.

Опріч того у запорожців були свої архіви, ревізіонні записи, походні щоденники, де вони кожного дня записували, куди йшло із Січі походом іх військо, де воно ночувало, кого стрічало, з ким билось, кого захопило в полон, як повернулось додому і таке інче. Але те все ховалось од чужих людей і звалось секретами війська запорожського низового.

372607

edito

http://npiu.org

